КЪМ ВЪПРОСА ЗА ДАТИРОВКАТА НА ДВЕТЕ ЦЪРКВИ В БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР

Стефан Бояджиев

Бачковският манастир е най-старата българска обител, запазила, макар и с много промени, своя старинен характер. Тази ѝ особеност, както и обстоятелството, че за нейното съграждане притежаваме едно от най-старите писмени сведения, я правят особено ценна за науката. Основният въпрос, който преди всичко е занимавал учените, е най-старата манастирска сграда, т. нар. Костница, изградена от Григорий Пакуриани. Но не по-малък интерес будят и останалите сгради и по-специално двете църкви, намиращи се в южния манастирски двор. Те също са проучвани от редица изследователи, чиито тълкувания са противоречиви. В настоящата статия, като се основаваме на нови данни, ще се опитаме да им дадем едно ново, по-правилно тълкувание.

Първите описания за живота на манастира ни дават западните пътешественици. В самото начало на XVIII в. (1706) французинът Пол Люка[1] между сведенията за местоположението на манастира, културата и гостоприемството на монасите говори за преустройството на входната врата. Според Люка вратата е била възобновена така, както е била по времето на император Алексий Комнин (погрешно наречен Маврикий), чийто лик се виждал на много места в манастира. Сведенията на Дриш,[2] минал оттук през 1720 г., са много оскъдни и не могат да ни дадат по-сериозни опорни точки за тълкувания. Много по-ценна е една друга бележка, оставена от ерусалимския патриарх Хрисант.[3] Тя произхожда също от 1720 г., когато Хрисант е бил на посещение в Бачковския манастир, и гласи: „В манастира се намира и друг храм — Свети архангели, както казват, дело на самодържеца Алексий Комнин.“

По-задълбочените научни изследвания започват едва в първите години на XX в., когато Луи Петѝ открива Букурещкото копие на Пакуриановия устав. В тълкуването си на този ценен документ между другото Петѝ споменава, че от трите църкви, издигнати от основателя в ограде-

---

[1] Voyage du Sieur Paul Lucas fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, t. I, c. 24.

[2] Drische. Historische Nachricht von der Rom. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel. Nüremberg, 1723. c. 118. Anbertus. Historia de expeditione Friderici Jmperatoris, Ed. I. Dombromvski, 1827, c. 47—48.

[3] Louis Petit. Typicon de Pacourianous pour le monastère de Petrizos (Backovo) en Bulgarie par le R. P. Louis Petit. — В. Вр. Приложение към т. XI, с. XXVI.

ната площ на манастира, главната църква била наименована на Възнесение Богородично, име, което тя е запазила и до днес; едната от останалите две църкви била посветена на Свети Иван Предтеча, а другата на Свети Георги, воина — мъченика.[4]

Първото археологическо проучване на манастира извършва Йордан Иванов.[5] След кратко описание на съборната църква той казва, че към западната ѝ стена е долепена втора, по-малка църква, посветена на Свети архангели. Тя няма приземие и се издига върху масивни стълбове. Градивният ѝ материал и техника на строеж издават една по-стара епоха, предхождаща датата на съборната църква. Обяснение на това странно разположение Иванов вижда в предположението, че поради по-голямата си яркост църквата „Св. архангели" е преживяла разрушението на първата — Пакуриановата съборна църква. Потвърждение на това Иванов вижда в познатата ни вече бележка на патриарх Хрисант.

Тъкмо обратното становище застъпва Макс Цимерман.[6] В един задълбочен архитектурен анализ този автор, след като разглежда тектониката на двете въпросни църкви, смята, че по-стара е сегашната съборна църква. Доводи за това си тълкуване той не дава, но прави едно твърде интересно заключение, което никой от следващите изследвачи не подема. Според Цимерман долният етаж на църквата „Св. архангели" представлява един вид коридор, който се е свързвал със западното крило на манастирските сгради. Как е станала тази връзка, той не казва, а констатира, че впоследствие крайните стълбове са съборени, като е съборено и самото крило, с което коридорът е бил свързан.

Цимерман допълва тълкуванието си с няколко чертежа, които добре онагледяват пространствените форми на двете църкви, но не отделят строителните периоди. Така както са представени чертежите, следва да разбираме, че целият долен „етаж" на „Св. архангели" е граден отведнъж.

По-сетнешните изследователи отново се връщат към тезата на Йордан Иванов. Така например през 1920 г. А. Грабар[7] стига до извода, че църквата „Св. архангели" принадлежи на така наречените надвратни църкви, или „насенях". Типичното в тези сгради е, че те са построени върху високи стълбове, свързани помежду си със система от сводове, образуващи особен вид галерия. Тази галерия продължава още по̀ на запад, като съединява църквата с някаква надвратна постройка или кула. Ако се съди по голямата дебелина на крайните западни стълбове, може да се предполага, че по-вероятно е тук да е имало кула.

Горният етаж, т. е. същинската църква е малко по-тясна от носещата я галерия. Така от двете страни на надлъжните стени се образува по един доста широк отстъп. По план църквата „Св. архангели" отчасти наподо-

---

[4] L. Petit. Цит. съч., с. XXVI.

[5] Йорд. Иванов. Асеновата крепост и Бачковският манастир.— ИАД, II, 1911, с. 220 и 221.

[6] Max Zimmerman. Alte Bauten in Bulgarien, herausgegeben von G. Gurlit, с. 9. и табл. 27, 28 и 29; вж. също: И. П. Цапенко. Архитектура Болгарии. М., 1953, с. 169 и 178.

[7] А. Грабар. Материалы по средновековому искусству в Болгарии. (Отчет о командировках). — ГЕМ, 1920, с. 143 и 144.

бява Боянската църква. По-богато оформен е куполният ѝ барабан, разнообразен с поредица от полукръгли ниши и венец от тухлен орнамент. Въз основа на конструкцията и стиловите особености църквата „Св. архангели“ може да се датира не по-късно от XIV в.

Това становище на Грабар, който пръв след Цимерман отново поддържа първичността на малката църква „Св. архангели“, се подема от всички по-следващи изследователи. Така В. Иванова[8] още в 1922 г. се присъединява към старата теза, като определено критикува Цимерман. Ив. Гошев[9] също е на мнение, че по-стара е малката църква, но той прави много интересен извод относно датата и името на съборната църква.

Като се основава на една бележка, писана по време на йеромонах Даниил[10], за който се знае, че бил един от възстановителите на манастира, Гошев стига до заключението, че изграждането на новата, сегашната съборна църква, ще да е станало в края на XVI столетие.

Тогава именно тя е била преименувана Света Троица.

Опит да даде оригинално тълкуване на данните, изложени от Ив, Гошев, прави Ст. Станимиров[11]. Като приема безусловно, че първоначално е изградена църквата „Св. архангели“, този автор се стреми да намери причината, която е наложила издигането на съборната църква. Според него обстоятелството, че малката църквица е останала непокътната, е залог, че голямата, Пакуриановата, църква не е била разрушена нито от турците, нито от пожар или земетресение. Единственото съображение за издигането на новия храм е желанието на монасите да се сдобият с нов, по-голям храм. По-определено Станимиров си представлява нещата така: след като подир пет века, т. е. от 1083 до 1572 г. църковната сграда започнала да се руши, братството измолило от патриарх Еремия разрешение да си построи нов храм, като предварително съзнателно събори стария и вече негоден Пакурианов храм. Обаче получаването на разрешение било трудна задача, тъй като Бачковският манастир, като автономна обител, не бил подчинен нито на цариградския патриарх, нито на пловдивския епископ.

Извън тези писмени сведения Станимиров вижда подкрепа за своята теза в един грузински надпис, издълбан върху железния кръст, увенчаващ купола на съборната църква. „Ако, казва той, този кръст е действително от преди XV в., то поставянето му върху новата църква е могло да стане само като монасите сами са съборили църквата и са преупотребили оригиналния кръст, който несъмнено е имал някакво свято значение за тях.“

По-задълбочен архитектурен анализ ни дава Н. Мавродинов в два от своите трудове. В първата си работа[12] той отчасти преповтаря позна-

---

[8] В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи. — ГНМ, IV, 1922—1925, с. 192.

[9] Ив. Гошев. Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. — ГСУБФ, VI, 1931, с. 341—388.

[10] За тази личност научаваме от два манастирски паметника от XVI и XVII в., Срв. Ив. Гошев. Цит. съч., с. 356.

[11] Ст. Станимиров. Бачковският манастир през XV в. — ИИД, XIV—XV в., с. 125—136.

[12] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в. С., 1932, с. 49.

тите вече описания и тълкувания на ранните изследвачи. Във втория си труд обаче Мавродинов прибавя някои нови тълкувания и обяснения. Така например според него поставянето на по-малката църква върху високи стълбове е похват, познат в не една манастирска църква. Причината на това издигане на храмовете, посветени на архангелите, се обяснява с обстоятелството, че като пазители на манастирите тези небесни сили бдели отвисоко над светите обители. В опита си да датира паметника Мавродинов се позовава освен на познатата вече бележка на патриарх Хрисант от 1720 г. и на още един аргумент, а именно, че на крайния югозападен стълб, носещ притвора на църквата, Захари Зограф е изписал образа на Алексий Комнин. Въз основа на тези предпоставки Мавродинов допуска, че църквата на архангелите, както и трапезарията и част от северното крило на манастирските сгради са построени малко след смъртта на основателя им Григорий Пакуриан, т. е. 1083 г. Като най-приемлива възможност тяхното издигане може да се свърже с пребиванието на Алексий Комнин в околностите на Пловдив през 1089 и 1091 г. Главният майстор обаче на тази сграда не е нито грузинец, нито цариградчанин, защото той е построил църквата във форми, чужди на цариградската архитектура. Тук следва да се отбележи, че този стилов анализ на църквата „Св. архангели“ не се съгласува напълно с по-старото становище на Мавродинов, който първоначално твърди, че в купола на същата църква се долавя „далечно цариградско влияние, което южната българска архитектурна област е търпяла, навярно от съседството си с цариградската, и което обаче не е изменило нейните форми“[13]. По-определено този автор си противоречи в названието на църковната сграда. Докато във втората книга, където по-цялостно е разгледан този паметник, църквата „Св. архангели“ се нарича постоянно параклис, то само няколко страници преди това изрично е казано, че параклисите нямат куполи.

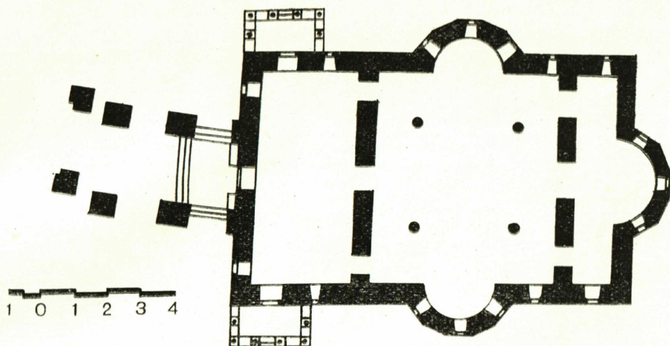
През 1957 г. при копаене на дренаж около съборната църква се появяват следите на по-стара църква. Новооткритите останки са проучени от Кр. Миятев[14], който, основавайки се на тях, се стреми да допълни някои неясноти на предишните изследвачи. Така например, макар че от по-старата църква е открита една твърде малка част, Миятев допуска, че първата църква е била кръстокуполна, трикорабна, увенчана с купол, носен от барабан. На изток е имала три апсиди, а двата края на напречния кораб са завършвали с по един певник. Градежът ѝ — смесена зидария, споена с бял варов разтвор, при което някои тухли са пригодени за иззидане на вградени полуколонки, дава основание на Миятев да търси сходство с костницата. Като се опира на това сходство и на писмените сведения, той приема, че новоразкритите стени са останки от Пакуриановата църква от 1083 г. И въпреки че данните са твърде ограничени, той смята въз основа на вградените полуколони, че тя е била от грузински тип.[15] Тази църква, твърди по-късно Миятев, е просъществувала докъм края на XVI в. и е

---

[13] Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство XI—XIII в., с. 23.

[14] Кр. Миятев. Една важна находка в Бачковския манастир. — ИАИ, XXI, с. 316—321.

[15] Кр. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. С., 1966, с. 192 и 193.

Обр. 1. План: а — двете църкви „Св. Богородица“ и „Св. архангели“

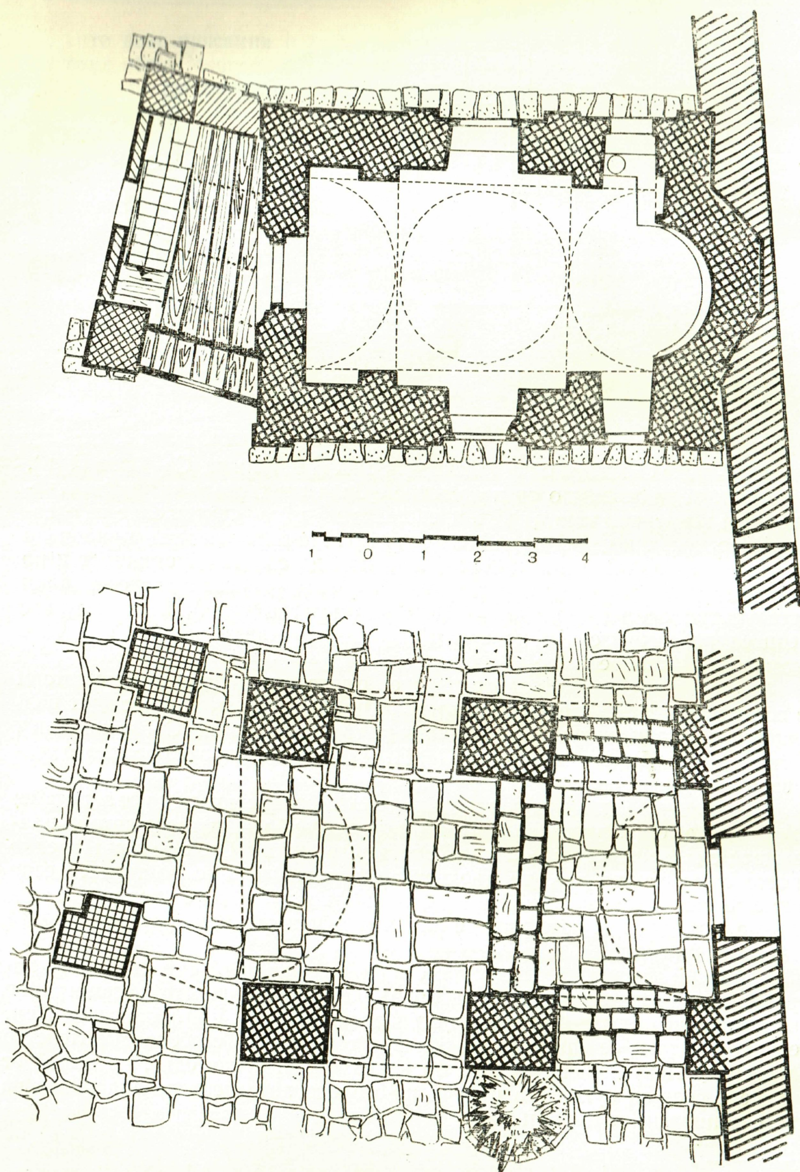
стояла в близко съседство с изградената през XII в. църква „Св. архангели“, която поради по-особеното си положение е била повдигната на високи стълбове.[16] По концепция тази църква представлява едно съкращение на еднокорабните куполни църкви със стегнат кръст. По-определено тя приличала на църквата на Асеновата крепост, и то поради своята двуетажност и по звънарничната кула. Куполният барабан е богато украсен с двадесет арки (авторът тук смесва понятието арка с полукръгла ниша), а надлъжните стени са разнообразени с по три псевдоконструктивни ниши. Сегашните прозорци са отворени по-късно.

Както проличава от направения преглед, тезите на досегашните автори се обединяват около двете алтернативи. От една страна, се нареждат болшинството автори, поддържащи първичността на църквата „Св. архангели“, а, от друга, М. Цимерман заедно с Н. П. Цапенко застъпват обратното становище.

При това раздвояване на становищата с основание можем да се запитаме: коя от двете тези е права? Ако съдим по това, че болшинството автори привеждат немалко доводи в полза на своята теза, докато Цимерман и Цапенко просто само споменават, че църквата „Св. архангели“ е по-късна, лесно бихме се съгласили в правотата на болшинството. За да се убедим кое становище е право, ние извършихме лични проучвания, резултатите от които излагаме по-долу.

Още при първия контакт с паметника се хвърля на очи странното изкривяване на надлъжните оси на двете църкви и разкривеното, несиметрично разположение на главните носещи стълбове (обр. 1, 1 а и 2). Ние вече знаем, че някои автори се опитваха да обяснят това с едно особено съжителство на старата Пакурианова църква с църквата „Св. архангели“, но никой от тях не е счел за нужно да проучи по-отблизо характера на зидарията на двете допиращи се църкви.

[16] Кр. Миятев, Архитектурата..., с. 180.

Обр. 1. План: б — приземие на „Св. архангели“, в — етаж на „Св. архангели“

Обр. 2. Общ поглед на двете църкви от изток

Един бегъл поглед в ъглите, образувани от двата крайни източни стълба на малката църква и западната стена на съборната църква (обр. 3 и 4), дава основание да се предположи, че по-стара е малката църква. Действително, погледнато отвън, се вижда ясно как зидарията на съборната църква се долепва и обхваща масива на долния етаж на двуетажната църква. Този белег, който по принцип е доказателство за първичността на църквата „Св. архангели“, се подкрепя и от още един белег. Това е една малка и сляпа ниша, разнообразяваща южната част на апсидата на същата църква (обр. 5). Обстоятелството, че лицето на апсидата е разчленено, дава също така основание да се предполага, че тя е била първоначално изцяло видима, т. е. че малката църква е първична.

Ако обаче задълбочим наблюденията си, ще стигнем до други изводи. Нека най-напред надникнем в гнездото, оставено от една от гредите, служещи за скеле по време на строежа (обр. 3). Тя се намира в масива на югоизточния стълб на двуетажната църква на 1,50 м височина от нивото на днешния двор и 1,95 м от прага на западната врата на съборната църква. Точно в тази кухина ясно личат няколко реда тухли, органично свързани с масива на съборната църква. Наклоненото им положение от изток към запад, както и обстоятелството, че челата на всички тухли не са гладки, а очукани, показва, че тук имаме работа с една впоследствие отсечена тухлена арка, органично свързана с масива на съборната църква.

За по-късното изграждане на двуетажната църква е показателно също цялото устройство на нейната апсида. Именно наличието на една само ниша

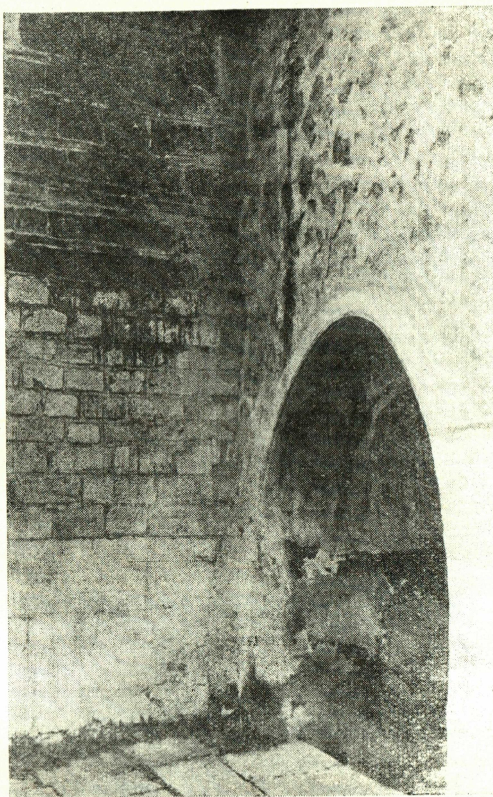
по външното ѝ лице е доказателство, че тя не е била изцяло видима. Ако наистина при построяването си е била изцяло покрита, то непременно нейното външно лице би следвало да бъде разнообразено, но не с една само ниша, и то поставена ексцентрично, а с три или пет.

Трети важен аргумент, който идва да допълни това заключение, е разширението на южната фасада на горния етаж. Не е трудно да се забележи, че долната половина на крайния източен пиластър е значително по-широка от горната (обр. 1 и 6). Този факт не е случайно явление нито небрежна грешка на строителите. Това увеличение спрямо нормалната ширина на горния пиластър е наложило да се запълни кухината, която би се образувала между новоизградената църква „Св. архангели" и западната стена на по-старата съборна църква. Обратното явление се получава от северната допирна точка. Тук все поради късото долепване между двете сгради североизточният ъгъл на втория етаж захапва покрива на съборната църква в горната му част (обр. 1 а и 7).

По-късното прилепване на двуетажната църква към съществуващия съборен храм личи още от факта, че апсидата на горната църква няма и въобще не е имала прозорчета. Ако тук действително е имало прозорчета, то според както показва практиката, тяхното по-късно запушване не би запълнило цялата дебелина на апсидната стена и въобще би оставило пукнатини по мазилката.

Обр. 3. Допиране на югоизточния стълб на „Св. архангели" до днешната стена на „Св. Богородица"

Обр. 4. Допиране на североизточния стълб на „Св. архангели“ до западната стена на „Св. Богородица“

Но най-убедително звучат данните от долепването на по-грубата зидария на стълбовете на „Св. архангели“ към западната стена на „Св. Богородица“. Така например в сондажа, направен в северния ъгъл (обр. 8), отчетливо се вижда как по-късният хоросан, спойващ стълба на „Св. архангели“, се долепва до гладкото лице, получено от изваденията облицовъчен блок от западното лице на „Св. Богородица“ (обр. 9). Същото явление се наблюдава и по цялата плоскост на допиране на южния стълб. Несъмнено това изкъртване на облицовъчните блокове е направено, за да се получи по-добра връзка между новия и стария градеж.

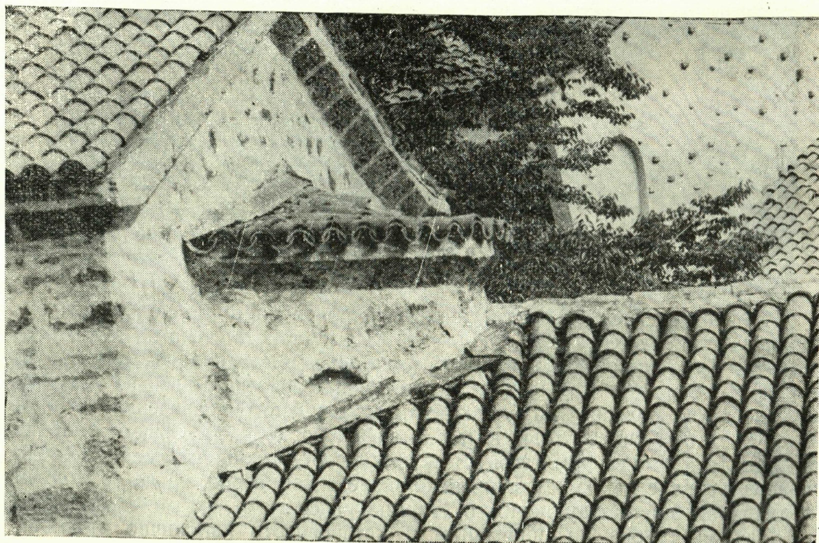
Накрая трябва да припомним и установеното канонично правило, според което продължаването на църквите не става на запад от осветеното място, т. е. олтара. Типичен пример в това отношение имаме при разши-

рянето на Боянската църква, където пристроената от Калоян двуетажна църква е долепена на запад от първоначалната сграда.

От всичко казано дотук става безспорно ясно, че църквата „Св. архангели" е по-късна от съборната църква и е долепена впоследствие до нея.

След установяването на относителната хронология между двете манастирски църкви можем вече, подкрепени от верни данни, да разгледаме тяхната тектоника. Днешната съборна църква, носеща името на света Богородица, представлява трикорабна кръстокуполна църква, напречният кораб на която завършва с един полукръгъл певник, а на източната страна се издигат три апсиди. Средната, по-голямата, апсида е петстенна, а страничните — тристенни. Куполът се носи от четири масивни стълба, изтеглени близо до външната стена по начин да се образува широко подкуполно пространство. Притворът в долната си част е еднoделен, докато покритието му се състои от два странични полуцилиндрични свода, между които се издига сляп купол. Преди идването на турците, когато християните свободно издигат храмовете си, този църковен тип се отличава със силно извисените си пропорции. По време на робството обаче в редките случаи, когато турците допускат да се изграждат манастирски кръстокуполни църкви, тези сгради не са така извисени, както преди.

Точно такава е и съборната църква в Бачковския манастир. Тромавостта на тази сграда се подсилва още повече и от опростеното оформяване на покривната плоскост. В нашата църква за разлика от класическото

Обр. 5. Декоративна ниша на апсидата на „Св. архангели"

Обр. 6. Югоизточен пиластър на етажа на „Св. архангели“

очертаване на кръстните рамена на покрива се образува един обединен двускатен покрив, над който се издава прекомерно широк куполен барабан (обр. 2). Двускатен е също и покривът над притвора, под който около слепия купол е вместено скривалище.[17] Опростено е и оформяването на покрива на двата края на източната стена. Тук покривните плоскости са наведени не към север и юг, а към изток. Така вследствие тяхното понижаване се очертава поне източният завършек на средния кораб.

Външната украса на съборната църква е твърде скромна. Скромно са третирани преди всичко стените. Те не са раздвижени от никакви пиластри, лизени или слепи ниши. Единственото разнообразие идва от двата реда прозорци, опасващи цялата сграда. Прозорците са сравнително малки и добре пропорционирани с общата стенна площ. Повече живот внасят осо-

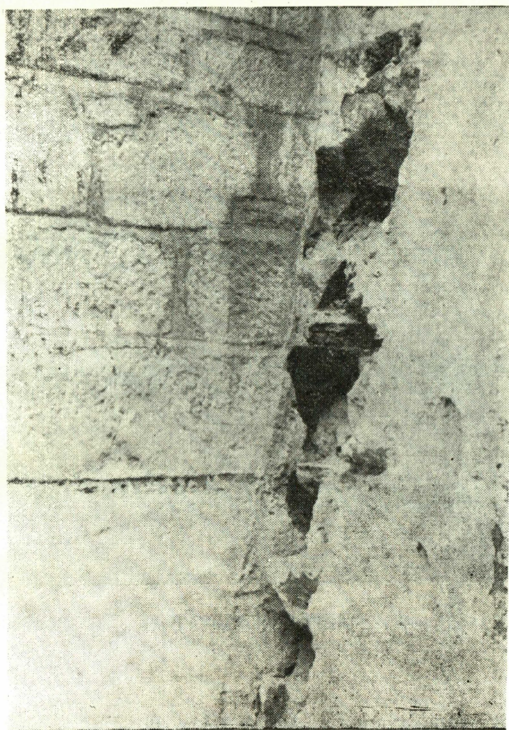
[17] Скривалища в църковните сгради се срещат често по време на турското владичество. Пример имаме в църквата на Рилския манастир.

Обр. 7. Врязване на североизточния ъгъл на „Св. архангели“ в западната стена на „Св. Богородица“

бените люнети, увенчаващи долния прозоречен ред. Тези люнети са очертани с червени тухли, които ярко изпъкват на белия цвят на варовиковите блокчета. Тухлите следват надпрозоречните арки, като долната арка е плоска и е съставена само от варовикови блокчета. Горната, чието предназначение е да облекчи товара над долната, е полукръгла. Тя е разнообразена с по-четири двойни тухли, редуващи се с варовикови блокчета. С плоски арки са засводени и каменните арки и над вратите на притвора и наоса.

Този похват на засводяване на стенните отвори е мюсюлмански. У нас той е разпространен в редица светски и духовни турски сгради от края на XVI в. докъм края на XVII в. Ето защо не е никак учудващо, че може да го срещнем дори и в една такава християнска обител, каквато е Бачковският манастир. Друг е характерът на куполната украса. Тук безспорно лъха споменът за заглъхващата християнска традиция. Външната част на подкуполния барабан е съставена от дванадесет плоски аркирани ниши,

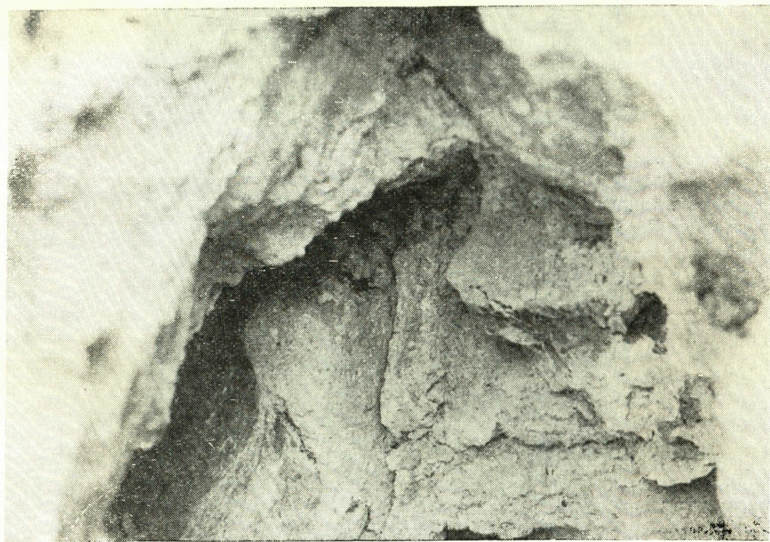

Обр. 8. Сондаж в ъгъла между североизточния стълб на „Св. архангели“ и западната стена на „Св. Богородица“

във всяка от които се отваря по един доста строен прозорец. Ръбовете между нишите са оформени като вградени полуколонки. На колонките стъпват венец от арки, който носи обединяващ подпокривен корниз.

Барабанът е изграден според старата византийска традиция — с редуващи се по един ред бигорни блокове и тухли. По същия начин са оформени и ъгловите му колонки. По всяка вероятност подобно ще да е изглеждал и портикът пред западната врата на църквата. Двата покрива, предхождащи сега страничните врати на притвора, са долепени по-късно.

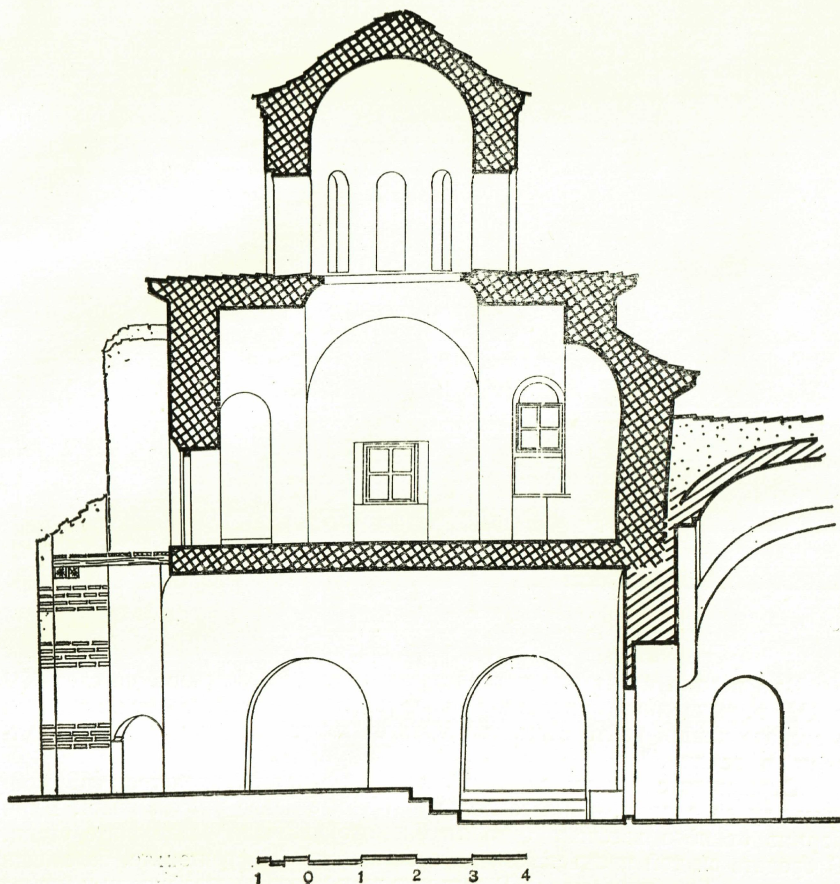
Архитектурната концепция на църквата „Св. архангели“ се отличава значително от тази на съборната. Преди всичко тя е двуетажна, а наосът ѝ е еднопространствен (обр. 1б). Тази странна комбинация на църковна сграда, издигната върху високи устои, която редица автори се опитват да причислят към различни разновидности на двуетажни църкви, има свое твърде просто обяснение: новата църква, която се долепва пред главната

Обр. 9. Сондаж в ъгъла между североизточния стълб на „Св. архангели“ и западната стена на „Св. Богородица“. Детайл

врата на старата, трябва така да се построи, че вратата на старата църква да остане открита. Единственият начин да се постигне това е новата сграда да се повдигне върху стълбове, разположени от двете страни на вратата. Върху тази висока площадка ляга еднокорабна едноапсидна куполна църква без притвор. Тя представлява едно силно опростяване на кръстокуполния тип, при който стълбовете, които носят купола, се свеждат до обикновени стенни пиластри, а междураменните пространства — до четири малки ниши, издълбани в дебелината на надлъжните стени. По този начин се образува един вид кръстокуполна църква от така наречения съкратен тип, т. е. без предапсидно пространство. При това положение двата надлъжни полуцилиндрични свода са еднакво дълги, като източният достига до апсидата, а напречните се свеждат до обикновени арки над централните ниши (обр. 10). Така образуваният кръст — със силно изтеглени надлъжни рамена, се очертава на покрива посредством четири триъгълни фронтони (обр. 11). В тяхното пресичане върху подкуполен квадрат се издига добре пропорциониран кръгъл барабан. Барабанът е разнообразен с осем полукръгли ниши, редуващи се с тесни и високи прозорци.

Както се вижда, плановото устройство на „Св. архангели“ се отделя съществено от по-рационалния и в култово отношение по-правилен план на църквите от предтурския период. Най-добре това различие изпъква

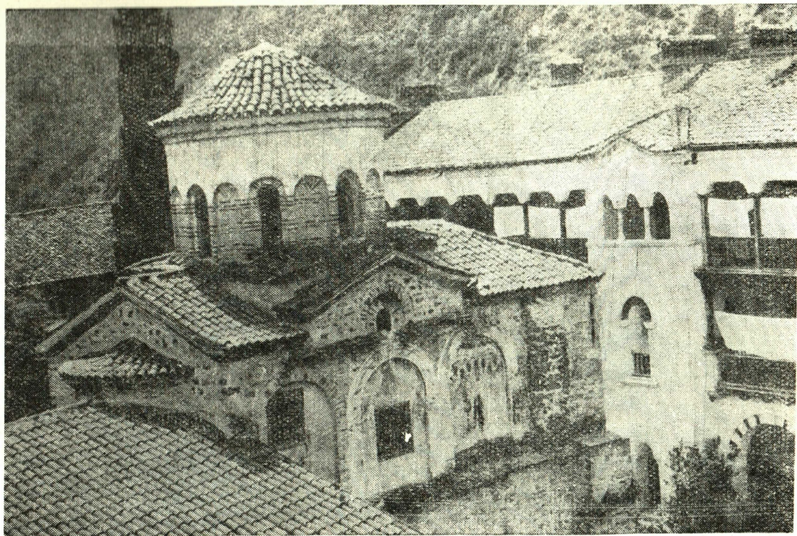

Обр. 10. Надлъжен разрез през „Св. архангели"

в устройството на олтара и, по-точно казано, в липсата на каквато и да е масивна (градена или каменна) преграда.

Известно е, че през XII и XIV в. олтарните помещения на кръстовидните църкви с незапълнени междурамия имат междинни стени, чиито западни краища образуват два квадратни стълба. В случаите, когато олтарът е еднопространствен, като например в Бачковската костница, са били поставени мраморни прегради. През турския период тези прегради се заменят с дървен иконостас, чиято форма и канонично съдържание претърпява известни промени.[18]

[18] По този въпрос вж. A. G r a b a r. Deux notes sur l'histoire de l'Iconostase d'après des monuments de Yougoslavie.— Зборник радови, Византолошког института, кн. 7, Београд,

Обр. 11. „Св. архангели". Северно лице

Във връзка с олтарно устройство трябва да отбележим, че след XV и XVI в. умивалната ниша в новопостроените църкви се свързва с вграден в стената канал, който отвежда водата от измиването на църковните утвари в земята.[19]

Страничните фасади са разчленени с по четири пиластра, свързани помежду си с арки. Така се получават три еднакво високи ниши. Един корниз от ко̀со изсечени бигорни блокове увенчава надлъжните стени. В средата си той прекъсва, за да остави място на фронтоните, бележещи крилата на напречния кораб. В същност тези крила са атрофирани и, както вече казахме, се свеждат до обикновени ниши в дебелината на стената. Четирите прозорчета не са разширявани впоследствие, а принадлежат на първоначалния градеж.[20] Това най-добре се вижда от хоросанния отпечатък върху дървените рамки на прозорците.

Строителната техника е различна за двата етажа. В долния етаж градежът е от ломени камъни, слагани безредно, нещо, което най-добре личи при североизточния стълб, който е доста неправилен (обр. 4). В горния етаж

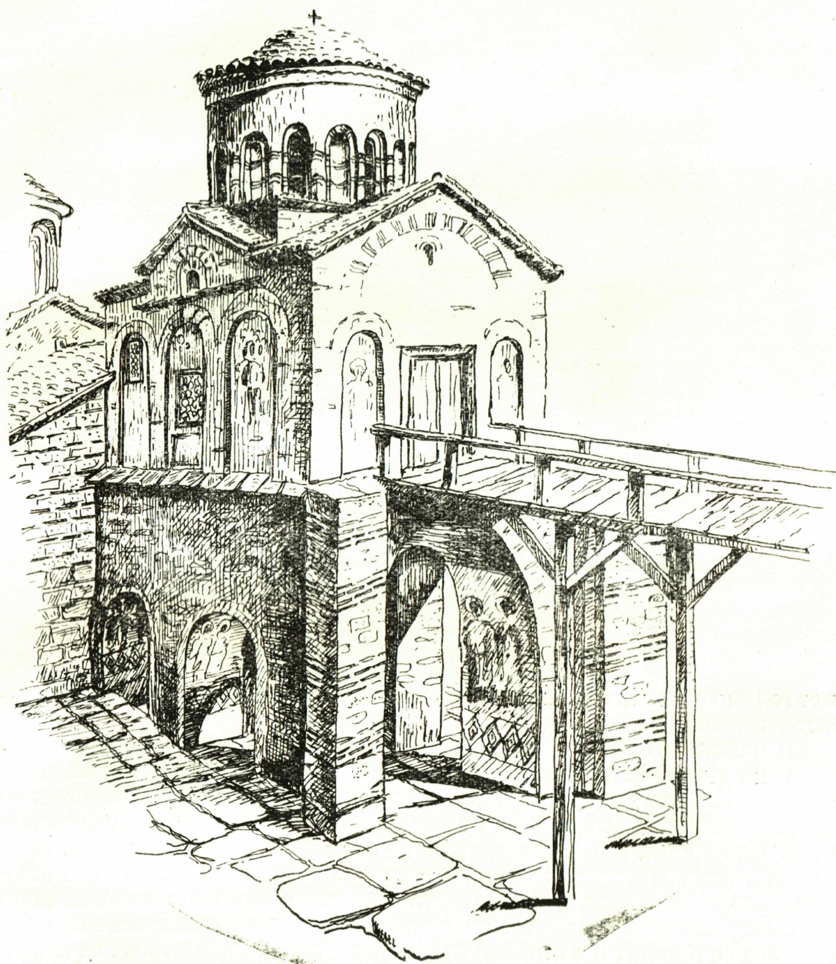
1961, с. 13—22; Ст. Бояджиев. Църквата на Свети Иван Предтеча в Асеновград. — Известия на музеите, кн. 1, С., 1972

[19] Срв. Ст. Бояджиев. Църквата „Седемте престола" в Научно мотивираното предложение за обявяване на тази църква за паметник на културата. Циклостилен печат в архива на НИПК.

[20] Срв. Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България, с. 180.

лицевата зидария е съставена от следващи се редове от бигорови блокчета и тухлени пояси.

В първоначалния си вид църквата „Св. архангели“ не е имала притвор (обр. 12). Пред нейната врата се е образувала открита площадка, носена от крайните западни стълбове. Тези стълбове не стоят в ос с останалите, нито пък са разположени на еднаква ширина, както тях. Този на вид дребен факт, на който досегашните изследвачи не са обърнали достатъчно внимание,

Обр. 12. Графична реставрация на първичния вид на „Св. архангели“

Обр. 13. Крайни западни стълбове на „Св. архангели“. Гредоред на дървената площадка

е от голямо значение не само за обяснението на църквата, но и за изследването на редица основни въпроси на манастира като комплекс.

И наистина един поглед върху плана на сградата (обр. 1 а) е достатъчен да ни убеди, че двата задни стълба не само че не стоят в ос с останалите, но не са свързани с арки с тях. Вместо върху масивен свод площадката пред църковната врата се носи от дървен (обр. 12) гредоред. Така западната част на църквата, поне в конструктивно отношение, стои изолирана от останалата сграда. На какво се дължи това положение, можем лесно да си обясним, ако се вгледаме в квадратното сечение на западните стълбове, чиито два срещуположни ъгъла са хлътнали. Чрез тази си специфика западните стълбове се отделят и в стилово отношение. Явно е следователно, че те принадлежат на една друга сграда, нямаща нищо общо с църквата „Св. архангели“. Потвърждение на този извод ни дава също и структурата на тяхната

Обр. 14. Следи от стенописи по източното лице на крайния западен стълб на „Св. архангели“

зидария. За разлика от останалите части на църквата двата западни стълба са изградени от смесена зидария от три реда тухли, редуващи се с бигорови блокове (обр. 12). За спойка е използуван хоросан, богато наситен с едро счукани тухли. Тази разлика в структурата е особено показателна при северозападния стълб, където между двата градежа — с червен хоросан и кал, личи ясно очертана фуга (обр. 14). Фугата започва от малката арка на северната стена и се губи на височината на бигоровия корниз, т. е. малко над дъсчения под. От своя страна обстоятелството, че във фугата между двете зидарии е запазена стенопис, покриващ западните стълбове, е безспорно доказателство за първоначалността на тези стълбове (обр. 4).

Въз основа на всички изнесени данни относителната хронология на строежите в църковния двор на Бачковския манастир добива следния вид.

Най-напред е построена една монументална сграда, от която днес са останали само два от нейните стълбове. Тя е заемала западната част от днешния манастирски двор, а може би се е простирала под намиращото се там по-късно изградено жилищно крило. Докато тя е била в добро състояние, на изток от нея Пакуриани построил своята съборна църква, която през 1604 г. била заместена от настоящата. Малко по-късно, вероятно през втората половина на XVII в., към последната бива прилепена църквата „Св. архангели". За изграждането ѝ били използувани двата ранни стълба. Те служили като подпора на една дървена площадка, простираща се пред църковната врата. Вероятно около 1841 г. от север и юг издигнали по една стена. Северната стена почивала върху една арка, закрепена в подножието на северния стълб и североизточния устой на църквата. Петите на южната арка стъпвали на нивото на пода и на горния ръб на южния стълб. Така бил създаден своеобразен притвор с масивно покритие и широк отвор към запад.

При свързването на дървената площадка е интересно да се установи: откъде е била достъпна църквата? Днешната двураменна дървена стълба, която е вместена между стълбовете, е прерязала оригиналния под. Ясно е следователно, че не тук трябва да се търси мястото на първоначалната стълба. От една стара снимка, публикувана от Йордан Иванов и Цимерман (обр. 15), се вижда, че към 1910 г. стълбата е била облегната в средата на западната фасада. Височината, там, където тази стълба се залавя, не достига до площадката, а стои на около 0,60 м под нея. Това място, както се вижда от напоследък зазиданите дупки, е съвсем непригодно за стълба, извеждаща до горния етаж. Въобще цялото разположение на площадката е такова, че е мъчно допустимо тук да е имало външна дървена стълба. Тази предпоставка ни дава основание да приемем, че достъпът до църквата е ставал по хоризонтален мост, изхождащ от първия етаж на съвременните на църквата чардаци, опасващи западното крило (обр. 12).

Както казахме, от запад, откъдето се е влизало, стена въобще не е имало. Това най-добре ни показват следите от стенописи (обр. 16), които са покривали свода и вътрешните лица на западните стълбове. Устроеният по този начин притвор — отначало, като открита дървена площадка, а после като полуоткрито помещение, чийто двускатен покрив според каноничните изисквания лежи малко по-ниско от главния покрив на църквата, показва по безспорен начин, че църквата „Св. архангели" не е имала каквато и да е кула.

От изнесените дотук нови данни датировката на сградата в двора на Бачковския манастир значително се улеснява. Така например, като вземем пред вид един твърдо установен факт, а именно, че смесената зидария е с по три, четири, пет реда тухли в пояс, споени с варов разтвор, обилно смесен с едро счукани тухли, се датира най-късно от VI—VII в.,[21] можем с голяма сигурност да твърдим, че на мястото на Бачковския манастир се е намирала ранновизантийска сграда. За живота на тази ранна сграда не притежаваме никакви сведения. Навярно към сре-

---

[21] St. Bojadžiev. L'Ancienne église métropole de Nesebăr. — Byzantinobulgarica, I, 1962, с. 331 и сл.; С. Н. Бобчев. Смесената зидария, С., 1952, с. 25.

Обр. 15. Състояние на притвора на „Св. архангели" към 1900 г.

дата на XI в. тази сграда (а може би тук се е намирал някой стар манастир) и удобната местност са дали основание на великия доместик Пакуриани, който притежавал толкова обширни земи, да избере точно това място, за да съгради обител за спасението на своята душа. Датирането на неговите строежи е безспорно. В 1083 г. тук изникват из основи първата съборна църква, жилищните сгради и Костницата. За спойка на новите сгради се използува бял хоросан, сигурен белег, който отличава Пакуриановия градеж от по-стария.

Към края на XVI в. манастирът е претърпял сигурно разрушение. Най-вероятно това ще да са сторили турците по време на политиката на веронетърпимост, проведена от султан Селим I. По-късно, в последните години на XVI в., манастирът се възражда и построява нова съборна църква.

Обр. 16. Част от стенописите от 1841 г., покриващи притвора

Дарител на този строеж е архонт Георги, чийто портрет ведно с този на сина му е изобразен в притвора на църквата. Този стенопис е точно датиран в 1604 г., което предполага, че строежът е извършен в самия край на XVI в. Изглежда, че през целия XVII в. в манастира не е имало големи строежи. През това време в средата на манастирския двор е стояла съборната църква, срещу главния вход на която са стърчали останки от най-старата сграда. Към края на XVII в. пред съборната църква се издига двуетажната църква, посветена на архангелите. Опитът да се датира тази сграда, по бележката на патриарх Хрисант, не може да даде сигурни опорни точки, тъй като патриархът споменава събития, на които той сам не е свидетел. Възможно е обаче патриарх Хрисант, като говори за старите строежи на Алексий Комнин, да има пред вид останките от най-старите манастирски сгради.

Но и в този случай сведението не е точно, тъй като видяхме, че тези останки са от ранновизантийската епоха.

В първоначалния си вид църквата „Св. архангели“ е била изписана отвътре, а вероятно стенописи е имало и от западната ѝ фасада. Това ни показват следите от фрески, закрити от по-късно долепената зидария до северния пиластър на западната фасада. По стиловите си белези стенописът от вътрешността на църквата може да се датира от средата на XVII в.

Последното преустройство, което църквата „Св. архангели“ е претърпяла, е извършено малко преди 1841 г., т. е. годината на изписването на пристроения притвор. С широко отворен притвор и дъсчен мост, който я свързва с манастирските чардаци, църквата „Св. архангели“ е просъществувала до началото на нашия век, когато по неизвестни нам причини западните пиластри на горния етаж на притвора са били разрушени. В този ѝ вид я заварват Йордан Иванов и М. Цимерман. По-късно, в първите десетилетия на века, вероятно под впечатления от разбиранията, че над притвора имало камбанария, се издига висока четвъртита кула. Тя била обаче толкова грозна, че бива съборена. Днес западната страна на притвора е затворена с обикновена, измазана стена с двукрил прозорец в средата. Нейната структура се отделя от общата фактура на сградата и не въвежда в заблуда. По-критично следва да се отнесем към неправилното преустрояване на покрива, под чиято западна част се простира третата покривна плоскост.

При бъдещите грижи, които следва да се положат, не по-малко внимание трябва да се обърне и за правилния подход до горния етаж. Въпросът е твърде сложен, тъй като възобновяването на дървения мост се затруднява от неподходящото устройство на новоизградените чардаци.

Както видяхме, от времето на Пакуриани насам Бачковският манастир е имал дълга и сложна история. Изграден през XI в. като независима обител на грузински монаси, този манастир още през XIV в. става средище на българската духовна култура, особено когато цар Шишман полага щедри грижи за неговото съществуване. Тук в началото на тъмното робство тлеят последните искри на богата българска книжнина. Тук работи и умира Патриарх Евтимий и неговите ученици Андрей и Андроник. Тук отново блясват първите светлини на възраждащия се народ, когато редица български родолюбци щедро даряват манастира, а художникът Захари Зограф, изписвайки новата църква „Св. Николай“, както и голяма част от „Св. архангели“, гордо се подписва под автопортрета си: Захарий Зограф — българин.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Проблемна комисия за изучаване миналото, бита и културата на населението в Родопите

РОДОПСКИ СБОРНИК

ТОМ III

Под редакцията на чл.-кор. ХР. ХРИСТОВ, доц. П. Петров и ст. н. сътр. СТР. ДИМИТРОВ

София · 1972

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ